

БОРОНЬ

Олександр Вікторович —
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу шевченкознавства
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
borons@bigmir.net

УДК 821.161.2:82.091

ПРОЗА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ЛІТЕРАТУРИ: НАСЛІДУВАННЯ ЧИ ТВОРЧЕ ЗАСВОЄННЯ ХУДОЖНЬОГО ДОСВІДУ?

За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
2 жовтня 2013 року

Здійснено спробу розширити коло контактних зв'язків Шевченка-прозаїка з романістикою Чарлза Діккенса. Доведено, зокрема, що Шевченко, крім згадуваних у його прозі романів «Ніколас Ніклбі» і «Девід Копперфілд», знав також «Холодний дім» та «Домбі і син». Проаналізовано зв'язки повістей Шевченка з творчістю Вальтера Скотта. Розглянуто семантику інтертекстуальних відсилань у повісті «Художник» до роману «Векфілдський священик» Олівера Голдсмита. Вказано на Шевченкове критичне сприйняття доробку Ежена Сю, романи якого український письменник використовував радше для гри з читачем. У підсумку поставлено під сумнів поширену в шевченкознавстві тезу про наслідувальність повістей Шевченка щодо західноєвропейських зразків прози.

Ключові слова: лектура, ремінісценція, контактні зв'язки, інтертекстуальність.

Цілком закономірно, що увага літературознавців зосереджена переважно на студіюванні поезії Шевченка. Водночас його проза досі не досліджена належним чином, що зумовлює істотну неповноту наукових уявлень про доробок митця загалом. У листі до П. Куліша від 26 січня 1858 р. Шевченко стверджував, мабуть, дещо перебільшуючи, що на засланні написав «десятків коло двох» «руських повістей» [1, 157]. Збереглося дев'ять, створено їх орієнтовно у період із 1852 р. до лютого 1858 р. Втрачено «Повість о безродном Петрусе», яку серед інших згадано в оголошенні про продаж рукописів усіх повістей у журналі «Основа» в 1862 р. [2]. Початок систематичної роботи Шевченка над повістями умовно можна пов'язати з вимушеним припиненням на сім років поетичної творчості після

фатального арешту у квітні 1850 р. за доносом М. Ісаєва та переведення митця до Новопетровського укріплення під суворіший нагляд і контроль, що згодом послабився. Такими обставинами не в останню чергу пояснюється Шевченків вибір російської мови для прозової творчості.

Як відомо, Шевченко-прозаїк був сприйнятливий до сторонніх впливів. Але наскільки беззастережно він запозичував чужий художній досвід? У кого він насправді вчився, а чию творчість відкидав?

Особливий інтерес у цьому аспекті становить питання про безпосередню ознайомленість Шевченка з творами Чарлза Діккенса. Шевченко двічі згадував його романи — «Ніколас Ніклбі» та «Девід Копперфілд». Варто спробувати виявити непрямі вказівки на обізнаність українського письменника з іншими творами Діккенса. Так, у «Прогулке с удовольствием и не без морали» сказано про «записки Ротчева о Калифорнии» [3, 281], що друкувалися в «Отечественных записках» 1854 р. (т. 92), а в тт. 92—97 якраз публікувався роман Діккенса «Холодний дім». У листі Василя та Федора Лазаревських від жовтня 1847 р. (окремі дослідники датують його липнем [4]) згадано раніше надіслані Шевченкові номери журналу «Отечественных записок». Так, В. Лазаревський писав: «Коли прочитаєте «От[ечественные] зап[иски]», дак пишіть, ще пришлю» [5]. Це була відповідь на невідомий лист Шевченка з Орської фортеці, написаний, імовірно, в липні 1847 р. Таким чином, Шевченко міг читати номери журналу, видані до його арешту у квітні, якщо врахувати віддаленість Оренбурга від столиці. Обіцянка В. Лазаревського обнадійлива, вона може свідчити про певну регулярність надсилання згодом (навіть без нагадувань поета) книжок журналу протягом листопада 1847 — квітня 1848 р., принаймні до початку Аральської експедиції у травні 1848 р. (Хоча Василя Лазаревського в Оренбурзі з листопада 1847 р. вже не було, залишався Федір). Підкреслимо — це лише здогади. Важливо, що з 54-го тому (вересень—жовтень) 1847 р. «Отечественные записки» починають публікувати в перекладі О.І. Бутакова роман

«Домбі і син» (див. т. 55, листопад—грудень 1847; т. 56, січень, т. 59, липень—серпень 1848). Це той самий Олексій Бутаков, який у 1848—1849 рр. очолював Аральську описову експедицію за участю Шевченка. З цього випливає закономірний висновок, що, крім «Ніколаса Ніклбі» і «Девіда Копперфілда», Шевченко знав романи «Холодний дім» та «Домбі і син».

Помічаємо й типологічні перегуки у творчості обох письменників. Скажімо, роману «Посмертні записки Піквікського клубу» притаманна імпровізаційність, аж до відсутності наперед складеного плану фабули. Ці ж ознаки характерні для більшості повістей Шевченка, основна художня вада яких — композиційні прорахунки, ослаблені фабульні зв'язки (йдеться головню про «Прогулку...», де названі недоліки особливо впадають в око). Як і згаданий діккенсівський роман «великої дороги», значну частину Шевченкових повістей написано у формі дорожніх нотаток («Музикант», «Капитанша» та ін.).

Загальновідомою є обізнаність Шевченка з творчістю ще одного англійського письменника — Вальтера Скотта. Більшість його романів Шевченко читав у перекладах не з оригіналу, а з французького посередника, як це широко практикувалося в той час. У повістях Шевченко не ставив за мету відтворення історичного минулого — і не в останню чергу через плановану підцензурність публікації, але вочевидь прагнув актуалізувати історичну пам'ять свого читача. Подекуди приховане, іноді — очевидне замилювання старовинними пам'ятками, національними традиціями становить посутній підтекст художнього змісту його творів.

Проза Шевченка засвідчує диференційне сприйняття романів В. Скотта: українського митця особливо зацікавив образ королівського жебрака Еді Охілтрі з роману «Антиквар», як про це свідчить відомий епізод із повісті «Прогулка...». З другого боку, за посередництва автобіографічного героя повісті «Художник», який, прочитавши відповідний уривок із роману В. Скотта «Вудсток», по-юнацьки безкомпромісно відкидає специфічні моральні звичаї осіб королівської крові, зокрема Карла II Стюарта (принц запропонував дівчині,

яка його переховувала, стати коханкою), повістяр висловив своє несприйняття монархів, які недвозначно асоціювалися в нього з такими знайомими російськими царями.

Не оминав увагою Шевченко й творчості інших англійських романістів. Однак спершу нагадаємо кілька моментів із біографії митця, що відбулися в його прозі. У спогадах М. Чалого йдеться про захоплення І. Сошенка Марією Європеус, а згодом і Шевченкові залицяння до неї, через що «у взаєминах друзів виникли незгоди» [6], адже Сошенко навіть збирався одружитися з дівчиною. У пізнішій праці М. Чалого сказано, що роман Шевченка і Марії «мав дуже недобрі наслідки для Маші...» [7]. Однак із повісті «Художник» знаємо, що причиною нещастя дівчини Паші, прототипом якої і була Марія Європеус, став мічман Олександр Оболонський. Як переконливо довів В. Яцюк, мічман Оболонський, але на ім'я Петро, справді існував. У травні 1842 р. (у повісті — навесні) він залишив Петербург [8]. А от твердження Чалого досі нічим не підтверджено. Важливе інше: Шевченка на засланні, ймовірно, гнітила думка про те, що він міг би врятувати вагітну від безчесного мічмана дівчину, одружившись із нею, але ціною власної мистецької кар'єри.

У повісті «Художник» не раз мовиться про роман Олівера Голдсмита «Векфілдський священник». Він створює своєрідне семантичне поле довкола викладу історії закоханості в дівчину Пашу автобіографічного героя твору. Шевченко акцентує у повісті переважно один мотив із багатого змісту англійського роману — збездиченої цноти. Ця тема спершу як застереження, а згодом як неминучість звучить у «Художнику» на різних регістрах, відлунюючи в тих чи тих подіях твору, позафабульних відступах, присвячених, зокрема, міркуванням розповідача про родинне вогнище, згубність для щасливого сімейного життя бездушних красунь і особливо — про фатальні наслідки шлюбу для молодого митця з вразливою душею і болісним відчуттям чужої непорядності.

Приголомшливим подіям фіналу повісті передують майже ідилічні сцени, на які зловісні тіні накладає згадка про роман Голдсмита:

«Смиреница Паша сидела за «Векфильдским священником» и рассматривала картинки. Я <...> попросил Пашу, чтобы она читала вслух. Довольно медленно, но правильно и внятно прочитала она страницу из “Векфильдского священника”» [3, 183]. Прикметно, що в рукописі Шевченко в цьому місці помилився, написавши «сидела за “Радклифским священником”» [3, 517]. Очевидно, на пам'ять йому спливла англійська письменниця А. Радкліф, авторка готичних романів, наповнених жахами й таємницями, — її книжка «Ліс, або Сент-Клерське абатство» була добре відома Шевченкові. Описка зовсім не випадкова, адже гнітючі передчуття навіюють згадки про твір Голдсмита, чого, ймовірно, прозаїк і прагнув досягти.

Паралель — одруження і нагале розлучення К. Брюллова — готує ґрунт до сприйняття повідомлення про шлюб молодого художника зі своєю «весталкою», зневаженою мічманом. Розв'язка «Векфілдського священника» є неправдоподібно позитивною. Зумовлена художньою логікою твору, проте далека від реального життя, вона становить різкий контраст до фіналу «Художника». На різних етапах розповіді в Шевченковій повісті актуалізуються відмінні семантичні шари роману Голдсмита: від розпачливої історії про збездичену і зниклу дочку Примроза та інші поневіряння його родини до щасливих шлюбів у кінці твору. Повість Шевченка завершується трагічною смертю талановитого художника під тягарем непосильних життєвих обставин унаслідок власної шляхетності. Замикається паралель із життям К. Брюллова: «Незабвенный Карл Великий уже умирал в Риме» [3, 207].

З французького письменства Шевченко серед іншого згадував творчість Ежена Сю, маючи на увазі, ймовірно, «Паризькі таємниці» — найвідоміший його роман. У повісті «Несчастный» Шевченко використовує ім'я Сю для характеристики інтелектуального рівня Іполитишки: «Это было что-то вроде идиота. <...> Однажды приходит он ко мне навеселе и видит у меня развернутую книгу на столе. «Что это вы читываете? — спрашивает он. — «Мертвые души»? — а, это сочинение Эжена Сю» [9]. Дотепер дослідники робили з цього правильні ви-

сновки про стримане ставлення Шевченка до творчості Ежена Сю. Однак наведений уривок повісті слід розглянути і під іншим кутом зору — семантичної наповненості, структурного значення в розгортанні оповіді. Зрозуміло, процитований діалог достатньою мірою виявляє ступінь деградації Іполита, його невисоку читацьку культуру. Назва поеми Гоголя, про якого він, очевидно, ніколи навіть не чув, асоціативно пов'язується лише з доробком Ежена Сю, що ним у 1840-х роках зачитувалася вся Росія, хоча «Мертві душі» (1842) в той час теж набули неабиякої популярності, втім, не порівнюваної з резонансом «Парижких таємниць».

Наведене інтертекстуальне відсилання знаходиться у сильній, особливо вагомій позиції на початку повісті, а тому одразу визначає вектор очікувань реципієнта щодо Іполита. Згаданий прийом не належить до метатекстуальності, адже жодного критичного осмислення творчості Сю в повісті Шевченка немає, натомість виразно задекларовано ставлення до неї. Це відсилання «підключає» до тексту стандартний на той час читацький досвід. Шевченко гумористично обіграє неосвіченість свого персонажа, кепкуючи водночас і з читача, якщо той захоплюється романами Сю, або залучаючи його до однодумців, за умови, що ім'я Гоголя означає для нього найвищу художню якість. Із плином часу процитований фрагмент зазнав істотного переосмислення. Романи Сю нині переважно зникли з активного читацького обігу, але це не заважає правильному розумінню тексту. Щоправда, відповідний епізод потребує певної літературної компетентності ідеального читача, який, до речі, має змогу, на відміну від Шевченка, читати Сю в оригіналі або, як мінімум, у повних перекладах.

У повісті «Несчастный» не йдеться про конкретний роман Сю. Його творчість постає як суцільний невиразний текст. Читач легко

встановлює з контексту необхідний для правильного розуміння інтерпретант — з протиставлення Сю Гоголю. За п'ять років до написання повісті у листі до В. Рєпніної від 7 березня 1850 р. Шевченко дав найвищу оцінку «Мертвим душам» Гоголя на противагу творчості Сю [1, 53–54]. Можливо, така його думка сформувалася як полемічна відповідь критиці у «Северной пчеле» Ф. Булгаріна, що підносила «Парижкі таємниці» й натомість ганила «Мертві душі» (див. [10]). Шевченка не могли привабити мелодраматичні ефекти і сюжетно-композиційні прийоми Ежена Сю, його подекуди надмірний пафос, риторичні коментарі до зображуваних подій, прямолінійні характеристики тощо. Втім, поза увагою Шевченка опинилися — можливо, через неповноту перекладів — соціально-реформаторські ідеї французького письменника, який щиро вболівав за знедолених.

Отже, у прозовій творчості Шевченко справді орієнтувався на всесвітньовідомих письменників-романістів Чарлза Дікенса і Вальтера Скотта, але застосовував із їхнього художнього доробку лише те, що відповідало його задумам, суголосило мистецьким настановам (див. докладніше [11–15]). Скажімо, він майже ніколи не вдавався до моделювання напруженої інтриги, як, приміром, Дікенс чи Сю, хоча відповідні вміння продемонстрував у повісті «Несчастный». Прозу Шевченка, переважно глибоко ліричну, насичено численними позафабульними відступами, відавторськими міркуваннями. Низку творів визнаних майстрів слова він використовував радше для гри з читачем, не поділяючи художніх принципів їхніх авторів. Саме засвоєння досвіду західноєвропейських письменників, серед іншого, допомогло Шевченкові окреслити власний шлях художньо-естетичних пошуків у прозі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — К.: Наук. думка, 2003. — 629 с.
2. Лазаревский М. Извещение о прозаических сочинениях Т.Гр. Шевченка на великорусском языке // Основа. — 1862. — № 3. — С. 142–143.
3. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 4: Повісті. — К.: Наук. думка, 2003. — 599 с.

4. *Большаков Л.* Быль о Тарасе. Кн. 1: Яман-кала. — М.; Оренбург, 1993. — С. 209.
5. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та авт. коментарів В.С. Бородин, В.П. Мовчанюк, М.М. Павлюк, В.Л. Смілянська, Н.П. Чамата. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 47.
6. Т.Г. Шевченко. Біографія. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 56.
7. *Чалий М.К.* Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії) / пер. з рос., післямова та коментарі В. Смілянської. — К.: Веселка, 2011. — С. 28.
8. *Яцюк В.* «Катерина» відома й невідома // Живопис — моя професія: Шевченкознавчі етюди. — К.: Рад. письм., 1989. — С. 8—37.
9. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 242.
10. Смесь. Журнальная всякая всячина // Северная пчела. — 1843. — 20 марта (№ 63). — С. 249—251.
11. *Боронь О.* Чарлз Діккенс у лектурі та творчій практиці Тараса Шевченка: контактні зв'язки і типологічні збіги // Бібліотечка «Дивослова». — 2011. — № 3. — С. 42—50.
12. *Боронь О.* «Векфілдський священик» Олівера Голдсмита в інтертексті Шевченкової повісті «Художник» // 36. праць 38-ї Міжнар. наук. шевченк. конф. — Черкаси, 2011. — С. 434—441.
13. *Боронь О.* Повісті Тараса Шевченка і романістика Вальтера Скотта: контактні зв'язки й типологічні паралелі // Слово і Час. — 2012. — № 5. — С. 20—29.
14. *Боронь О.* Повість Шевченка «Варнак» і роман Вальтера Скотта «Роб Рой»: спільне і відмінне // Шевченкознавчі студії: зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка. — Вип. 16. — К., 2013. — С. 167—170.
15. *Боронь О.* Тарас Шевченко і Ежен Сю (про одне інтертекстуальне відсилання у повісті «Несчастный») // Літературознавчі студії КНУ імені Тараса Шевченка. — Вип. 37, ч. 1. — К., 2013. — С. 66—72.

А.В. Боронь

Институт литературы им. Т.Г. Шевченко
Национальной академии наук Украины
ул. Михаила Грушевского, 4, Киев, 01001, Украина

ПРОЗА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ: ПОДРАЖАНИЕ ИЛИ ТВОРЧЕСКОЕ УСВОЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОПЫТА?

Предпринята попытка расширить круг контактных связей Шевченко-прозаика с романистикой Чарльза Диккенса. Доказано, в частности, что Шевченко, кроме упоминавшихся в его прозе романов «Николас Никльби» и «Дэвид Копперфилд», знал также «Холодный дом» и «Домби и сын». Проанализированы связи повестей Шевченко с творчеством Вальтера Скотта. Рассмотрена семантика интертекстуальных отсылок в повести «Художник» к роману «Векфильдский священник» Оливера Голдсмита. Указывается на критическое восприятие Шевченко наследия Эжена Сю, романы которого украинский писатель использовал скорее для игры с читателем. В итоге поставлен под сомнение распространенный в шевченковедении тезис о подражательности повестей Шевченко западноевропейским образцам прозы.

Ключевые слова: лектура, реминисценция, контактные связи, интертекстуальность.

O.V. Boron'

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Myhajlo Hrushevs'ky St., Kyiv, 01001, Ukraine

PROSE BY TARAS SHEVCHENKO AND WESTERN LITERATURE: IMITATION OR CREATIVE ASSIMILATION OF ARTISTIC EXPERIENCE?

An attempt is made to expand the circle of contact connections of Shevchenko as a prose writer with novels by Charles Dickens. In particular, it is proved that in addition to knowing Dickens's novels "Nicholas Nickleby" and "David Copperfield" mentioned in his prose, Shevchenko was aware of "Bleak House" and "Dombey and Son". The article analyses connections between Shevchenko's stories and works by Sir Walter Scott. It also examines semantics of intertextual references in the story "The Artist" to the novel "The Vicar of Wakefield" by Oliver Goldsmith. It is pointed out that Shevchenko critically assimilated the artistic heritage of Eugene Sue's whose novels were used by the Ukrainian writer rather for playing with readers. As a result, the article calls into question the widespread in the Shevchenko studies thesis that in his stories the author imitates the prose models of western literature.

Keywords: scope of reading, reminiscence, contact connections, intertextuality.